

УДК 339; 341

Камінська Н.В.\*

## СУТНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО І РЕГІОНАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ

*Аналіз політико-правового розвитку на загальноєвропейському рівні свідчить про доцільність виокремлення європейської системи місцевого та регіонального самоврядування. Її можна визначити як взаємопов'язану сукупність основних структурних елементів, а саме: відповідних стандартів, суб'єктів і форм здійснення місцевого та регіонального самоврядування, через які європейські держави, територіальні громади, їх місцеві та регіональні органи влади, а також міжнародні організації (насамперед, РЄ, ЄС та інші) взаємодіють з метою гарантування і забезпечення реалізації права на самоврядування. Сутність даної системи проявляється через систему міжнародно-правових стандартів, тобто норм, принципів та інструментів співробітництва, що створюються та реалізуються в рамках європейського континенту у сфері місцевого та регіонального самоврядування.*

**Ключові слова:** права людини, місцеве самоврядування, регіональний і просторовий розвиток, Рада Європи, Європейський Союз, комунальна система, європейська система місцевого та регіонального самоврядування, європейський правовий простір, європейське муніципальне право.

*Analysis of the political-legal development at European level indicates whether the separation of the European system of local and regional self-government. it can be defined as a combination of basic structural elements, namely: the relevant standards, subjects and forms of local and regional authorities, through which European states communities, and their local and regional authorities, as well as international organizations (primarily, CE, EU and others) interact with the aim of guaranteeing and ensuring realization of the right to self-government. The essence of this system is manifested through a system of international legal standards, i.e. the standards, guidelines and tools of cooperation, that are created and implemented in the framework of the European continent in the field of local and regional self-government.*

**Keywords:** human rights, local government, regional and spatial development, Council of Europe, European Union, communal system, the European system of local and regional authorities, the European legal space, European municipal law.

*Анализ политико-правового развития на европейском уровне свидетельствует о целесообразности выделения европейской системы местного и регионального самоуправления. Ее можно определить как взаимосвязанную совокупность основных структурных элементов, а именно: соответствующую*

\* кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх справ, здобувач кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

*щих стандартов, субъектов и форм реализации местного и регионального самоуправления, через который Европейские государства, общины, их местные и региональные органы власти, а также международными организациями (в первую очередь, СЕ, ЕС и другие) взаимодействуют с целью гарантирования и обеспечения реализации права на самоуправление. Суть этой системы проявляется через систему международных правовых стандартов, т.е. стандарты, руководящие принципы и инструменты сотрудничества, которые создаются и осуществляется в рамках Европейского континента в области местного и регионального самоуправления.*

**Ключевые слова:** права человека, местное самоуправление, региональное и пространственное развитие, Совет Европы, Европейский Союз, коммунальная система, европейская система местного и регионального самоуправления, европейское правовое пространство, европейское муниципальное право.

**Постановка проблеми.** У суспільному житті й політичному устрої Європи на сьогодні яскраво виражена тенденція до інтеграції в рамках ЄС та інших структур, зближення національних законодавств і т.д. Це істотно впливає на розвиток місцевої та регіональної демократії, функціонування місцевого та регіонального самоврядування, а також на визначення й реалізацію відповідної державної політики на національному, регіональному й місцевому рівнях.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У сучасній науці закладено основи ґрунтовних досліджень теорій, моделей, концепцій місцевого самоврядування, його сутності у працях таких дослідників: Й. Альтузіуса, Р.-Л. д'Аргенсона, Г. Аренса, Н. Гербера, О. Гірке, Р. Гнейста, О. Васильчикова, Д. де Немура, Ш. Фур'є, Р. Оуена, О. Сен-Симона, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіля, Б. Констан де Ребека, О. Лаванда, Р. Моля, Т. Кампанелли, М. Коркунова, Нольде, Е. Мейера, О. Ресслера, М. Руссе, Г. Спенсера, П. Стучки, Б. Чичеріна, Л. Штейна тощо. З 1990 р. у вітчизняній науці почалося формування сучасних поглядів на місцеве самоврядування, публічно-владні відносини, принципи організації та особливості функціонування систем місцевого самоврядування в окремих країнах.

**Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.** Варто згадати представників науки міжнародного права, європейського права, конституційного і муніципального права, теорії держави і права, без аналізу праць яких неможливо здійснити комплексне дослідження якісно нової юридичної категорії – *європейської системи місцевого та регіонального самоврядування (ЄСМРС)*.

**Формулювання цілей статті.** Іноді спостерігається зіткнення інтересів з приводу того, у якому напрямку розвиватимуться євроінтеграційні процеси, базові європейські демократичні цінності та баланс влади всередині наднаціональних та інших загальноєвропейських структур. У цьому контексті визначальну роль відіграє, насамперед, міжнародна організація з великим досвідом підтримки та розбудови демократичних інституцій у європейських країнах, розробки та прийняття міжнародно-правових стандартів захисту прав людини, місцевого самоврядування, регіонального та просторового розвитку.

Безумовно, це Рада Європи – міждержавна організація, яка покликана забезпечити демократичну стабільність у Європі через підтримку політичних, законотворчих та конституційних реформ тощо. Саме ця організація сприяла, на наше переконання, закладенню основ майбутньої ЄСМРС. Підґрунтям такого висновку є велика кількість прийнятих міжнародно-правових актів різної юридичної сили у сфері місцевого самоврядування, ре-

гіонального / просторового розвитку, регіональної автономії, транскордонного співробітництва, верховенства права, захисту прав людини і т. д. Слід підкреслити вагомі програми та проекти, започатковані і реалізовані під егідою РЄ, а також спільно за участю її органів, представництв.

Незаперечною є роль і значення у даному процесі інших міжнародних організацій у європейському регіоні. Йдеться як про організації універсального, так і регіонального характеру, що сприяють активній співпраці європейських країн, запровадженню правових стандартів у сфері місцевого самоврядування, регіональної політики, просторового розвитку, регіональної автономії.

У сучасній літературі можна зустріти схожі позиції ряду європейських дослідників, іноді й вітчизняних авторів. Так, на думку одного з пострадянських дослідників, зближення правових систем у рамках європейського співтовариства свідчить про формування європейської системи місцевого самоврядування, у якій діють відповідні нормативні акти [1, с. 53]. Проте, на жаль, відсутні ґрунтовні дослідження даного явища.

На нашу думку, досить важливо проаналізувати загалом етимологію визначального базового поняття «система». Виходячи з того, що система (з грец. *σύνστημα* – ціле, складене з частин; поєднання) – множина елементів з відносинами і зв'язками між ними, які утворюють певну цілісність [2]. Таке визначення виражає не всі, а лише деякі, найбільш використовувані у сучасній науковій літературі аспекти поняття «система». Вона становить об'єднання певного різноманіття в єдине і чітко розподілені цілі, елементи якого відносно цілого та інших частин займають належні їм місця і відіграють відповідну роль, значення.

Зустрічається у літературі поняття «комунальна система» (з англ. *communal system*; нім. *Kommunalsystem*), щоправда трактується у різних значеннях, а саме:

- 1) форма політичної організації суспільства, при якій поряд з центральною владою розвинута форма місцевого управління та самоврядування;
- 2) форма децентралізації політичної системи із значною самостійністю місцевих органів влади;
- 3) згідно із вченням К. Маркса – форма політичної організації, при якій громадяни демократично приймають рішення і направляють своїх делегатів в органи федерації комун [3].

Однак, як нам видається, наведені вище значення, так само як і саме поняття «комунальна система», є дещо обмеженими, відповідно не досить вдалими, точними та прийнятними для нашого дослідження. Це можна пояснити тим, що даним поняттям не охоплюється сучасне розуміння місцевого та регіонального самоврядування, потреби місцевих жителів, територіальних громад, АТО, а також діяльність держав та міжнародних організацій, спрямована на вироблення демократичних стандартів у цій сфері, їх запровадження на практиці.

На наше переконання, доцільно вести мову загалом про ЄСМРС. У широкому значенні її можна визначити як взаємопов'язану сукупність основних структурних елементів, а саме: відповідних стандартів, суб'єктів і форм здійснення місцевого та регіонального самоврядування, через які європейські держави, територіальні громади, їх місцеві та регіональні органи влади, а також міжнародні організації (насамперед, РЄ, ЄС та інші) взаємодіють з метою гарантування і забезпечення реалізації права на самоврядування.

Водночас у вузькому значенні ЄСМРС становить систему міжнародно-правових стандартів, тобто норм, принципів та інструментів співробітництва, що створюються та реалізуються за участю, зокрема, ЄС, РЄ та ряду інших міжнародних організацій європейського континенту у сфері місцевого та регіонального самоврядування.

У будь-якому випадку метою становлення та функціонування ЄСМРС є забезпечення сталого гармонійного розвитку і співробітництва територіальних громад, їх органів влади, держав і міжнародних організацій європейського континенту, захисту прав і свобод людини на місцевому, регіональному, міжрегіональному рівнях.

Тобто передбачається надання відповідних повноважень у сфері місцевого та регіонального самоврядування – до певної міри це повноваження наднаціонального чи іншого характеру, що відповідають національному законодавству європейських держав, реалізуються як у межах їх території, так і поза межами національної юрисдикції. Права та обов'язки покладаються на існуючих суб'єктів систем місцевого (регіонального) самоврядування європейських держав, інституції міжнародних організацій даного континенту чи інших спеціально уповноважених органів та посадових осіб. Звісно, за їх невиконання або неналежне виконання має бути встановлено відповідальність.

Сучасна ЄСМРС існує поряд з іншими європейськими системами, а саме європейською системою безпеки [4, с. 5-12], європейською економічною системою, європейською валютно-фінансовою системою та рядом інших. При цьому можна погодитись з відомим дослідником науки міжнародного права, конституційного та муніципального права М. О. Баймуратовим, що йдеться про локальні міжнародні системи різного характеру, які є функціональними, поряд з універсальними міжнародними системами [5].

Наведені європейські системи розглядаються складовими в контексті згаданого вище більш ширшого явища – європейського громадянського простору. Хоча іноді певними дослідниками використовуються замість останнього схожі, але в той же час відмінні інші поняття – європейський правовий простір, європейський адміністративний простір, європейський політико-правовий простір тощо.

Європейський адміністративний простір визначається як система співробітництва публічних адміністрацій європейських держав, покликана забезпечувати однакову реалізацію прав громадян та юридичних осіб, ефективно та якісно надання адміністративних послуг на основі принципу субсидіарності за участю різних інституцій ЄС, органів влади центрального і регіонального рівнів [6, с.11-17].

Водночас більше уваги у юридичній літературі приділяється дослідженню європейського правового простору [7-8]. Можна погодитись з такими дослідниками як М. Гнатовський та ряд інших стосовно його визначення як правової системи у стані становлення, складовими якої є юридичні норми, принципи та стандарти, вироблені в рамках регіональних міжнародних організацій (ЄС, РЄ, ОБСЄ), а також механізм узгодження на їх основі національних правових систем держав Європи, що охоплює не тільки правові норми, а й правову культуру, правову свідомість та уявлення про цінність права. Концепція «європейський правовий простір» є результатом тривалого історичного розвитку ідей забезпечення єдності держав європейського континенту правовими засобами, а її історичним прототипом було середньовічне *ius commune* як вироблена постглосаторами на основі римського права система норм, спільних для країн континентальної Європи.

Як зазначає М. Гнатовський, складовими цього поняття є регіональне міжнародне публічне право, яке визначає засади мирного співіснування та співробітництва держав, а також національні правові системи держав Європи, що передбачають певний ступінь їх зближення на підставі міжнародних документів. Загалом це середовище, в якому на межі національного та міжнародного права формується європейське право – правова система, спільна для всіх держав Європи [7].

Можливо, більш точнішим є підхід, за яким європейський правовий простір становить своєрідну регіональну правову систему наднаціонального характеру, яка об'єднує націо-

нальні правові системи та правові системи міжнародних організацій, які беруть участь у загальноєвропейському процесі (ЄС, РЄ, ОБСЄ та інші). У такому широкому вигляді це поняття тим самим забезпечує необхідні передумови загальноєвропейської правової спільноти.

На наше переконання, європейський правовий простір є занадто широким, до певної міри абстрактним поняттям, що ускладнює як його ґрунтовне дослідження, так і можливість точного і беззаперечного виокремлення в його структурі певних підсистем, галузей та інших складових елементів (правових установок, процедур, механізмів).

Ефективне функціонування ЄСМРС, на наше переконання, сприяє виокремленню самостійної галузі – європейського муніципального права. Дана галузь права саме дозволяє розглядати її складовим елементом європейського права (у широкому сенсі) або у багатому вужчому контексті – в межах системи права Європейського Союзу, права Ради Європи тощо.

Схожими є критерії, які використовує ряд дослідників при виокремленні європейського договірної права на території об'єднаної Європи, єдиного права Європи і т.д. У свою чергу, поняття європейського громадянського простору аналізується та застосовується у процесі правотворчої діяльності ЄС, насамперед, при розробці Білої книги, Лісабонського договору, реалізації реформи європейського врядування [9-10]. З огляду на те, що ця реформа неможлива без підтримки існуючих і майбутніх держав-членів ЄС, їх регіональних і місцевих органів влади, громадянського суспільства, стало необхідним залучитись їх підтримкою, підвищити рівень довіри до інституцій ЄС та спроможність ЄС впливати на глобальні події.

Не дивлячись на це, європейський громадянський простір, на наше переконання, все ж таки видається більш прийнятною базою існування ЄСМРС, ніж європейський політико-правовий простір. Це зумовлено тим, що дана система охоплює не лише правові інструменти, а також політичні, економічні та пов'язані з ними інші складові, чинники впливу на її формування та функціонування. Тим паче, як нам видається, європейський громадянський простір є багатоаспектним явищем, дещо ширшим, ніж європейський політико-правовий простір, охоплює більшу кількість учасників і ширше коло відносин.

ЄСМРС створюється та функціонує не тільки на багатосторонній основі, у рамках регіональних міжнародних організацій та/або інтеграційних об'єднань. Вона передбачає можливість двостороннього рівня співробітництва за участю сусідніх прикордонних та інших місцевих (регіональних) органів влади різних європейських держав, їх територіальних громад, неурядових організацій тощо.

Ця система є тим ефективнішою, чим більше держав входять до організацій, діяльність яких спрямована на її створення, а також чим більш територіальних громад та інших учасників беруть участь у реалізації різноманітних форм місцевого та регіонального самоврядування.

Способами її створення можуть бути наступні

1. Правотворча та правозастосовча діяльність регіональних (європейських) міжнародних організацій, включаючи їх спільну діяльність з міжнародними організаціями універсального характеру.

2. Правотворча та правозастосовна діяльність європейських держав, спрямована на зближення їх правових систем.

3. Правотворча та правозастосовна діяльність АТО європейських держав (автономій, регіонів, областей, кантонів, муніципалітетів, районів, міст, сіл тощо), територіальних громад іноземних держав та їх об'єднань.

4. Діяльність інших суб'єктів в умовах євроінтеграційних процесів, регіональних процесів правової конвергенції і т.д.

Слід підкреслити, що зближення систем місцевого і регіонального самоврядування європейських країн, у свою чергу, передбачає широкомасштабний процес зближення правових систем європейських країн, їх законодавства, правової культури і правової свідомості, а також зближення правових систем міжнародних організацій, які беруть участь у загальноєвропейському процесі (ЄС, РЄ, ОБСЄ та ін.).

Як зазначалось, вузьке розуміння ЄСМРС передбачає наявність системи міжнародно-правових стандартів, які створюються та реалізуються за участю ЄС, РЄ та ряду інших міжнародних організацій європейського континенту у сфері місцевого та регіонального самоврядування. Звісно, переважаюча більшість європейських держав входять до однієї з перших міжнародних організацій регіонального масштабу – Ради Європи. Її цілі та завдання, повноваження керівних та інших органів саме спрямовані на зміцнення місцевої демократії, підтримку демократичних реформ у державах-членах, розвиток місцевого самоврядування, транскордонного співробітництва тощо.

До ЄС входить менша кількість європейських держав, однак його установчі документи та фактична діяльність не заперечують подальшого приєднання нових держав, а також здійснення регіональної політики ЄС, створення єдиних стандартів у сфері місцевого і регіонального розвитку, самоврядування громад і т. д.

З-поміж інших організацій, на наше переконання, доцільно також виділити ОБСЄ, ОЧЕС. Ці міжнародні організації так само, як і ЄС, не охоплюють переважну більшість європейських держав, мають різні завдання і цілі діяльності. Однак, окрім пріоритетів співробітництва у сфері безпеки, чорноморського економічного співробітництва, ці організації також проводять активну діяльність з питань місцевого і регіонального розвитку, залучення територіальних громад, органів та посадових осіб місцевого та регіонального самоврядування до реалізації проектів і програм підтримки розвитку їх територій, включаючи проблемні і депресивні, розбудову відповідної інфраструктури, забезпечення безпеки кордонів і прикордонної співпраці, дотримання міжнародних стандартів під час реалізації таких форм здійснення місцевого самоврядування як вибори та референдуми тощо.

Можливо, з часом розширюватиметься перелік структурних елементів ЄСМРС, цього не виключає і її ширше значення.

Важливо зазначити, що іноді система місцевого самоврядування національного рівня включає систему органів, посадових осіб та форм реалізації місцевого та регіонального самоврядування, тобто функціонує на двох рівнях:

- безпосередньо місцевому (локальному),
- регіональному (субнаціональному, проміжному).

Отже, можна розглядати ЄСМРС за аналогією у двох вимірах. Це підкреслює і той факт, що не у всіх державах повноцінно функціонують органи місцевого самоврядування саме на регіональному рівні відповідно до існуючих міжнародно-правових стандартів і потреб населення, територіальних громад. Однак, як нам вбачається, це питання часу.

У будь-якому випадку, аналіз великої кількості наукових досліджень дозволяє зробити висновок про те, що невизначеність стану позитивного права, що сприяє його порушенням, небезпека узгодженості великої кількості міжнародно-правових норм між собою та інші чинники вказують на певні недоліки існуючої системи міжнародно-правового регулювання. При цьому, тенденції глобалізації, інтернаціоналізації права підкреслюють найбільш поширену форму реалізації – інтеграцію правових систем [11], особливо яскраво це проявляється на європейському регіональному рівні.

Тому вагоме значення відіграє головним чином юридичний регіоналізм. Питання міжнародного регіоналізму є багатограним, оскільки стосується різноманітних сфер – політичної, економічної, ідеологічної, юридичної тощо [12, с. 36]. Стосовно юридичної сфери чи сторони, то центральним питанням є доцільність сприяння і схвалення створення регіональних інститутів, посилення процесу створення регіональних норм. Чи не означає це прагнення обійти універсальні світові механізми і сповільнення процесу розробки і прийняття універсальних міжнародно-правових норм (можливо, норм глобального права)?

Хоча, є сфери відносин, які врегульовуються актами чи іншими джерелами міжнародного права (універсального характеру), інші – відповідно регіональними правовими системами, ще інші – виключно на національному рівні. Практика реалізації згаданих процесів свідчить про більшу ефективність управління, функціонування саме регіональних міжнародних правових систем, вони доступніші до безпосередніх суб'єктів (учасників), легше керовані й контрольовані.

Загалом у контексті розвитку ЄСМРС можна виокремити її основи, а саме правову, територіальну і матеріально-фінансову основу. Так, наприклад, визначальними серед джерел, які становлять правову основу, є Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 р., Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями 1980 р. та ін. [13-14].

Слід зупинитись на основоположних засадах, тобто принципах ЄСМРС, що базуються на основних принципах міжнародного права і принципах місцевого (регіонального) самоврядування. До них можна віднести: принцип демократичного управління, принцип децентралізації влади, принцип організаційної, правової, фінансово-майнової самостійності місцевих і регіональних органів влади; принцип дотримання територіальної цілісності, принцип ефективного управління й адміністрації; принцип згуртованості, принцип повсюдності місцевого і регіонального самоврядування, принцип супровідного фінансування.

Неможливо повноцінно аналізувати будь-яку системну категорію без виокремлення її суб'єктів. Так, суб'єктами ЄСМРС спробуємо класифікувати таким чином:

- держави, що наділені загальною правосуб'єктністю;
- міжнародні міжурядові організації володіють галузевою правосуб'єктністю у певній сфері міжнародних відносин;
- міжнародні неурядові організації наділені спеціальною правосуб'єктністю.

Певними елементами правосуб'єктності характеризуються територіальні громади, регіональні громади, фізичні особи, юридичні особи, єврорегіони, асоціації та інші об'єднання органів місцевого і регіонального самоврядування. Саме вони у сукупності становлять інституційний механізм, що базується на відповідному договірно-правовому механізмі забезпечення та реалізації ЄСМРС.

З цього випливає, на наше переконання, твердження про те, що форми реалізації ЄСМРС розкриваються у рамках регіональних міжнародних організацій та/або інтеграційних об'єднань, на багатосторонній основі, на двосторонньому рівні співробітництва за участю сусідніх прикордонних та інших місцевих (регіональних) органів влади європейських держав, їх територіальних громад, неурядових організацій тощо [15-17].

**Висновки.** Зближення правових систем європейських держав свідчить про формування ЄСМРС. Саме вона є тим комплексним узагальнюючим явищем, що охоплює різні системи, моделі місцевого та регіонального самоврядування, які існують на європейському континенті, а не протистоїть їм чи створює абсолютно інше, якісно нове, відмінне за об'єктом регулювання явище.

Таким чином, становлення ЄСМРС є закономірним наслідком політичної та правової інтеграції, міжнародного регіоналізму. Є підстави не заперечувати до певної міри самостійний розвиток даної системи, а також можливість її подальшого функціонування і розвитку.

### Список використаних джерел

1. Чихладзе Л. Т. Местное самоуправление и местное управление зарубежных стран и государств-участников СНГ. Сравнительно-правовой анализ / Л.Т. Чихладзе. – М. : Нота Бене, 2005. – С. 53.
2. Садовский В. Н. Система // Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. – М. : Советская энциклопедия. – 1983.
3. Коммунальная система // Antinazi. Энциклопедия социологии. – 2009.
4. Делінський О. А. Європейська система безпеки: міжнародно-правові аспекти становлення і розвитку: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спеціал. 12.00.11 «Міжнародне право» / О. А. Делінський. – Х., 2003. – 21 с.
5. Баймуратов М. О. Локальна система захисту прав людини в Україні : сутність та становлення / М. О. Баймуратов // Юридична освіта і правова держава. Зб. наук. пр. – 1997. – С. 96-101.
6. Альварес Бернад и де Еулат. Приграничное сотрудничество региональных и местных властей. / Курс Гаагской Академии международного права. Т. 243. – Г.-М., 1996.
7. Гнатовський М. М. Становлення та тенденції розвитку європейського правового простору : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спеціал. 12.00.11 «Міжнародне право» / М. М. Гнатовський. – К., 2002.
8. Саидов А. Х. Концепция «европейского правового пространства»: проблемы и перспективы / А. Х. Саидов // Московский журнал международного права. – 1992. – № 3. – С. 59. – 72.
9. Treaty on European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurotreaties.com/maastrichttext.html>.
10. White Paper in preparation of the associated countries of Central and Eastern Europe to integration into the internal market of the Union / COM (95) 163.
11. Богатырёв В. В. Глобализация права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук [Електронний ресурс] / В. В. Богатырёв. – Владимир, 2012. – Режим доступу: <http://www.famous-scientists.ru/list/13144>.
12. Нгуен Куок Динь, Патрик Дайе, Аллен Пелле. Международное публичное право. В 2-х т. Т. 1. Кн. 1: Формирование международного права. Кн. 2: Мировое сообщество / Пер. с фр. – К.: Сфера, 2000. – 440 с.
13. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 9. – Ст. 585.
14. Європейська хартія місцевого самоврядування (офіційний переклад) 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua>.
15. Nomenclature des unités territoriales statistiques [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/comm/eurostat>.
16. Офіційний сайт Ради Європейських Муніципалітетів та Регіонів (CEMR) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccre.org>.



17. Офіційний сайт Світової організації «Об'єднані міста та органи місцевого самоврядування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cities-localgovernments.org/index.asp>.
18. Теорія та практика європейського врядування: навч. / Л. Л. Прокопенко, О. М. Рудік, І. Д. Шумляева, Н. М. Рудік. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2009. – 216 с.
19. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
20. Code general des collectivites territoriales (Общий Кодекс територіальних общин) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legifrance.gouv.fr>.